

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΛΛΗΝ. ΓΕΟΓΡΑΦΙΑΣ
Αριθ. 6311/80

ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

ΑΛΚΗΣ ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΝΕΑ ΣΥΝΟΡΑ
α.Λιθάνης

1975

12647

Η ελληνική λαογραφία στη σύγχρονη της προοπτική

Ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸ *East European Quarterly*, Vol. V (1972), No. 4, σὲ μετάφραση Μαρίας Ἀνδρονίκου.

Στὴν Ἑλλάδα, ὅπως κι ἄλλοῦ, ἡ ἐπιστήμη τῆς λαογραφίας θεμελιώθηκε πάνω στὴ διάκριση δύο ἐπιπέδων πολιτισμοῦ μέσα στὸν ἴδιο λαό, πράγμα ποὺ περιορίσει τὴ σημασία τοῦ ὅρου *λαός* σὲ μόνο τὸ κατώτερο στρώμα, καὶ εἰδικὰ στὸ ἀγροτικὸ στοιχεῖο τοῦ πληθυσμοῦ, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ ἀστικό.

Οἱ λόγοι τώρα ποὺ προκάλεσαν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μορφωμένων γιὰ τὰ λαϊκὰ στρώματα εἶναι πολλοὶ καὶ διάφοροι στὴν ἱστορία τῆς λαογραφίας: φτάνουν ἀπὸ τὴν καθαρὴ περιέργεια ὡς τὴν ἐθνικὴ περηφάνεια, ἀπὸ τὸ ρομαντικὸ ἐνδιαφέρον ὡς τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, καὶ - κάτι ποὺ ὑπολανθάνει σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς περιπτώσεις - τὴν ἐπιθυμία νὰ καθοριστεῖ τὸ ἐθνικὸ Ἐγώ, ἀντιπαρβαλλόμενο πρὸς ἓνα ἄλλο, ξένο Ἐγώ. Τοὺς λόγους αὐτοὺς μποροῦμε συνήθως νὰ τοὺς ἀνιχνεύσουμε μέσα στὴ σχετικὴ ὁρολογία, ποὺ δηλώνει, ἀντίστοιχα, τὶς ιδιότητες τοῦ «ὑπὸ παρατήρησιν» λαοῦ καὶ τοῦ παρατηρητῆ λαογράφου. Οἱ ἀρχαῖοι ἑλληνικοὶ ὅροι εἶναι ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ ἰδιαίτερα διαφωτιστικοί. Γιὰ τοὺς φιλόσοφους «λαός» ἦταν οἱ «πολλοί», οἱ ἀδαεῖς, αὐτοὶ ποὺ δὲν χρησιμοποιοῦν τὴν κρίση τους,¹ καὶ αὐτοὶ ποὺ ἔχουν τὰ ἀπλοῖκά καλλιτεχνικὰ γούστα τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν,² τοὺς ἀρέσουν δηλαδὴ τὰ φανταχτερὰ χρώματα καὶ τὰ πολυποίκιλα σχέδια. Οἱ διακρίσεις αὐτὲς προέκυψαν, ὅπως εἶναι φανερό, ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ κριτηρίων ποὺ ἀναφέρονται μᾶλλον στὸν δημιουργικὸ νοῦ παρὰ στὰ δημιουργήματά του (δηλαδὴ τὰ φαινόμενα τοῦ

πολιτισμοῦ)· καὶ εἶναι ἐπίσης φανερό ὅτι δὲν λαμβάνουν ὑπόψη τους τοπικὲς ἢ χρονικὲς διαφορὲς, ἀλλὰ χαράσσονται πάνω στὸ γνωσιολογικὸ ἐπίπεδο.

Ἡ σύγχρονη ὁρολογία ἀποκαλύπτει μιὰ πληθώρα κριτηρίων: ὁ λαϊκὸς πολιτισμὸς ὀρίστηκε ὡς *κατώτερος, χυδαῖος, πρωτόγονος, λαϊκός, ἀγροτικός, χωρικός, ἀρχαϊστικός ἢ παραδοσιακός*. Οἱ διακρίσεις ἔγιναν μὲ βάση ἀξιολογικὲς κρίσεις (ἀνώτερος - κατώτερος), τόπικα κριτήρια (ἀγροτικὸς - ἀστικός), ἢ τὴν ἱστορικὴ προοπτικὴ (παραδοσιακὸς - σύγχρονος).

Στὴν προσπάθειά του νὰ ὀρίσει τὸ ἀντικείμενο τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας, ὁ Στίλπων Κυριακίδης ἔκανε τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸν λαϊκὸ καὶ τὸν ἀνώτερο ἢ σύγχρονο πολιτισμὸ καὶ, ἀκολουθώντας τὸ ἀριστοτελικὸ παράδειγμα, καθόρισε ὡς ἔξης τοὺς ἀντίστοιχους χαρακτῆρες τοὺς: παραδοσιακὸς σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν νεωτεριστικὸ, ὁμαδικὸς σὲ ἰντίθεση πρὸς τὸν προσωπικὸ καὶ αὐθόρημος σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν ὀρθολογικὸ. Στὸ «αὐθόρημον» ὡστόσο τοῦ παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ ὁ Κυριακίδης ἀναγνώρισε κάτι περισσότερο ἀπὸ μιὰν ἀπλὴ ιδιότητα τοῦ λαϊκοῦ πνεύματος: ὑπαινισσόμενος ἀπλῶς τοὺς ἰσοδύναμους ὅρους τῆς ἀνθρωπολογίας (δηλαδὴ τὸ *παράλογο* καὶ τὸ *προ-λογικὸ*) εἶπε ὅτι στὰ μύχια τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, ποὺ εἶναι τὸ βασίλειο τοῦ αὐθόρημου, «ἐξακολουθεῖ νὰ βράζῃ ὀλόκληρος ὁ κόσμος τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν ὀρμῶν...», ὁ ὁποῖος «οὔτε προλογικὸς εἶναι οὔτε πρέπει νὰ τὸν ἐξορίσωμεν εἰς τὰ ἀπώτερα καὶ κατώτατα στάδια τοῦ πολιτισμοῦ· εἶναι ἀπλούστατα ἀνθρώπινος καὶ συνοδεύει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῶν κατωτάτων μέχρι τῶν ἀνωτάτων βαθμίδων τοῦ πολιτισμοῦ».³

Λένε ὅτι ὁ Περικλῆς, ὅταν ἦταν ἄρρωστος, ἔδειξε σ' ἓνα φίλο του ποὺ εἶχε πάει νὰ τὸν ἐπισκεφτεῖ ἓνα φυλαχτὸ ποὺ τοῦ εἶχαν κρεμάσει στὸ λαιμὸ οἱ γυναῖκες τοῦ σπιτιοῦ καὶ τοῦ ἐκμυστηρέυτηκε πὼς θάπρεπε πραγματικὰ νὰ βρῖσκεται σὲ κακὴ κατάσταση, γιὰ νὰ ἀνέχεται τέτοιου εἶδους ἀνοησίες.⁴ «Καὶ ὁ νηφάλιος Θουκυδίδης», σημειώνει ὁ Κυριακίδης, «εἰς τὸν διάλογον τῶν Μηλιῶν (V,103,2) ὁμιλῶν περὶ τῶν ἀνθρώπων, τῶν εὐρισκομένων εἰς

δεινόν κίνδυνον, με μεγάλην δξύνοιαν παρατηρεῖ ὅτι οὔτοι, ὅταν ἐκλείψουν πλέον αἱ φανεραί, δηλ. αἱ λογικαὶ ἐλπίδες, τρέπονται πρὸς τὰς ἀφανεῖς, τὴν μαντικὴν καὶ τοὺς χρησμούς καὶ ὅσα ἄλλα τοιαῦτα, τὰ ὅποια ἐνῶ παρέχουν ἐλπίδας, ὀδηγοῦν εἰς τὴν καταστροφὴν· «μηδὲ ὁμοιωθῆναι», συμβουλεύει ὁ Ἀθηναῖος πρεσβευτῆς τοῦ Μηλίου, «τοῖς πολλοῖς, οἷς παρὸν ἀνθρωπείως ἐτι σώζεσθαι, ἐπειδὴν πιεζομένοις αὐτοῖς ἐπιλίπωσιν αἱ φανεραὶ ἐλπίδες, ἐπὶ τὰς ἀφανεῖς καθίστανται, μαντικὴν τε καὶ χρησμούς καὶ ὅσα τοιαῦτα μετ' ἐλπίδων λυμαίνεται».

Ποιὸ εἶναι λοιπὸν τὸ κοινὸ στοιχεῖο ὄλων τῶν ἀνθρώπων, στὸ ὁποῖο θεμελιώνεται ἡ ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπινου γένους; Εἶναι ἄραγε ἡ «ἀφανὴς ἐλπίς», στὴν ὁποία καταφεύγουμε, ὅταν αἰσθανθοῦμε ἀμήχανοι καὶ ἀβοήθητοι μπροστὰ στὶς δυνάμεις πού στράφηκαν ἐναντίον μας, ἢ εἶναι ἡ «φανερὰ ἐλπίς», πού βασίζεται στὴ λογικὴ ἐκτίμηση τῶν πραγμάτων καὶ στὴ σωστὴ πρόβλεψη; Ὁ τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι τῶν ἀνθρώπων ἦταν πάντοτε «ἐξίσου καλός»⁵ - ἢ ἐξίσου κακός; Ποιὸ εἶναι τὸ κοινὸ μας: τὸ λογικὸ ἢ τὸ παράλογο; (ἢ δὲν ὑπάρχει διαφορὰ;) Ὅπως κι ἂν ἔχει τὸ πράγμα, ὁ λαογράφος δὲν παρατηρεῖ ἀπλῶς (ἔστω καὶ μετὰ τὴν γνωστὴ μέθοδο τῆς participant observation, δηλαδή τῆς παρατήρησης κατὰ τὴν ὁποία ὁ παρατηρητὴς συμμετέχει καὶ ὁ ἴδιος στὸ παρατηρούμενο φαινόμενο), ἀλλὰ *αὐτοπαρατηρεῖται*· δὲν κάνει παρατήρηση, ἀλλὰ ἐνδοσκοπῆση, ὅταν μελετᾷ τὸν χαρακτήρα τῆς λαϊκῆς σκέψης. Κι αὐτὸ θὰ ἦταν, ἀλήθεια, μιὰ σημαντικὴ δικαιολογία γιὰ τὴν παρατεινόμενη ὑπαρξὴ τῆς λαογραφίας, τώρα πού τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐρευνᾶς της, ὁ «λαὸς» (μετὰ τὴν ἐννοια πού τοῦ εἶχαν δώσει οἱ λαογράφοι) ἔχει πιά σχεδὸν ἐκλείψει.

1. «Νέα Λαογραφία» καὶ «Σύγχρονη Λαογραφία»

Σήμερα, οἱ διακρίσεις μεταξὺ ἀνώτερου - κατώτερου, ἀγροτικοῦ - ἀστικοῦ, παραδοσιακοῦ - σύγχρονου, πάνω στὶς ὁποῖες στηρίχτηκε τὸ ρομαντικὸ ὑπόβαθρο τῆς εὐρωπαϊκῆς λαογραφίας, ἔχουν πιά ξεθωριάσει. Οἱ παλιῆς κατηγορίες παραχώρησαν φυσιολογικὰ τὴ θέση τους σὲ καινούριες, ἀλλὰ τοῦτες ἐδῶ εἶναι πολὺ λιγότερο

αὐστηρὲς ἀπὸ κεῖνες. Ρευστότητα χαρακτηρίζει τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὶς διάφορες ομάδες τοῦ σημερινοῦ «λαοῦ», πού εἶναι οὐσιαστικὰ διάφορος ἀπὸ τὸν ἀγροτικὸ, τὸν προ-βιομηχανικὸ «λαὸ» τῆς λαογραφίας. Οἱ παράγοντες αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς εἶναι γνωστοί: πρῶτα ἡ εὐκολία τῆς ἐπικοινωνίας, τόσο ὅσον ἀφορᾷ τὰ συγκοινωνιακὰ μέσα ὅσο καὶ τὰ μαζικὰ μέσα ἐπικοινωνίας. Καὶ - στὴν περίπτωση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ - ἡ ἐξοικείωση τοῦ χωρικοῦ ὄχι μόνο μετὰ τὶς μεγαλύτερες πόλεις τῆς πατρίδας του, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὰ μεγάλα βιομηχανικὰ κέντρα τῆς Εὐρώπης, ὅπου πάει νὰ δουλέψει, προκάλεσαν μιὰ ριζικὴ ἀλλαγὴ τῆς ζωῆς στὴν ἑλληνικὴ ὑπαιθρο: ἀλλαγὴ σὲ ὑλικά πράγματα (καταναλωτικὰ ἀγαθὰ κ.λ.π.) καὶ στὴ νοοτροπία καὶ τὸν προσανατολισμὸ τῶν ἀνθρώπων· τὸ δεύτερο ὀφείλεται βασικὰ σ' αὐτὸ πού οἱ κοινωνιολόγοι καὶ οἱ οἰκονομολόγοι ὀνομάζουν «ἐπανάσταση τῶν ἀξανομένων προσδοκιῶν».⁶

Ὁ ἐκσυγχρονισμὸς προχωρεῖ μετὰ τέτοια ταχύτητα ὥστε οἱ ἐλάχιστες γνήσια παραδοσιακὲς κοινότητες πού ὑπάρχουν ἀκόμα στὴν Ἑλλάδα,⁷ μέσα σὲ μιὰ ἢ δυὸ γενιὲς θὰ ἀφομοιωθοῦν κι αὐτὲς ἀπὸ τὸ σύγχρονο πολιτιστικὸ πρότυπο. Πράγματι οἱ τοπικὲς ιδιομορφίες, τόσο ἐμφανεῖς ἐδῶ καὶ λιγότερο ἀπὸ πενήντα χρόνια στὴ γλώσσα (τοπικὲς διάλεκτοι), τὴν ἐνδυμασία, τὰ ἔθιμα, τὴν πίστη καὶ τὴ λατρεία, τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση καὶ ὅλες τὶς ἄλλες ὁρατὲς ἐκφράσεις τῆς ὑποκείμενης δομῆς τῆς κάθε μικρῆς κοινότητας, ἔχουν τώρα σχεδὸν ἰσοπεδωθεῖ. Μόνο στὴν περίπτωση περιέργων ἢ ιδιαίτερα γραφικῶν ἐθίμων παρατηρεῖται μιὰ προσπάθεια νὰ διατηρηθοῦν ζωντανά, ἔστω καὶ μονάχα ὡς «ἐπιβιώματα». Οἱ τοπικὲς ἀρχὲς εἶναι ἐκεῖνες πού φροντίζουν γιὰ τὴ διατήρησή τους γιὰ τὰ βλέπουν σὰν ἐκφραση τοῦ τοπικοῦ χαρακτήρα καὶ, φυσικὰ, σὰν μέσο γιὰ τὴν προσέλκυση τουριστῶν.

Αὐτὰ ὡστόσο τὰ προγραμματισμένα λαϊκὰ φεστιβάλ, ὅπως καὶ οἱ λαϊκοὶ χοροὶ καὶ τὰ τραγούδια, τοῦ τύπου τῶν «πανελληνίων» χορῶν καὶ τραγουδιῶν, πού μαθαίνουν τὰ παιδιά μας στὰ σχολεῖα, μπορεῖ νὰ εἶναι παραδο-

σιακά ὅσον ἀφορᾶ τὴν καταγωγή τους, δὲν εἶναι ὅμως οὔτε ὁμαδικά, οὔτε ἀυθόρμητα. Διδάσκονται «ἐγκεφαλικά», δὲν βγαίνουν «ἀπὸ τὴν καρδιά τοῦ λαοῦ»· γι' αὐτὸ καὶ δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἀνήκουν στὶς ἐκφράσεις τοῦ λαϊκοῦ πνεύματος. Εἶναι φαινόμενα τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ ντυμένα παραδοσιακά (σὰν τὰ κορίτσια τοῦ Λυκείου τῶν Ἑλληνίδων). Παρ' ὅλα αὐτὰ ὅμως ἔχουν περιληφθεῖ σ' ἓνα νέο σχῆμα λαογραφικῶν σπουδῶν, στὸ ὁποῖο οἱ λαογράφοι τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης κυρίως ἔχουν δώσει τὸ ὄνομα «Νέα Λαογραφία».⁸

Θὰ ἔπρεπε, ὑποθέτω, νὰ δοῦμε τὴ Νέα Λαογραφία σὰν μιὰ προσπάθεια συμβιβασμοῦ τῆς παλιᾶς ἔννοιας τοῦ «λαοῦ» τῆς λαογραφίας μὲ τὴ σύγχρονη, πού τείνει νὰ γίνει ταυτόσημη μὲ τὸν λαὸ στὸ σύνολό του. Μιὰ ἄλλη κίνηση πρὸς τὸν ἴδιο σκοπὸ, πού ξεκινᾷ ὅμως ἀπὸ διαφορετικὴ βάση - «ἀπὸ τὴν καρδιά» τοῦ λαοῦ, ὄχι ἀπὸ τὸ «κεφάλι» - εἶναι ἡ λεγόμενη Σύγχρονη Λαογραφία. Ἐπιδιώκει νὰ συμπεριλάβει ὅλες τὶς σύγχρονες ἐκδηλώσεις πού πηγάζουν «ἀπὸ τὴν καρδιά» τοῦ λαοῦ, ἄσχετα μὲ τὴν παραδοσιακὴ ἢ ὅποια ἄλλη μορφή τους. Ἐφόσον ὁ «λαὸς» μὲ τὸν ὁποῖο ἀσχολεῖται εἶναι τόσο πλατὺς - ἀγροτικὸς συνάμα καὶ ἀστικός, προ - καὶ μεταβιομηχανικός, παραδοσιακὸς καὶ μὴ παραδοσιακὸς - χρειάζεται νὰ βρεθεῖ ἓνας κοινὸς παρονομαστής· γι' αὐτὸ ἡ Σύγχρονη Λαογραφία στρέφεται σ' αὐτὸ πού ὀνομάζει *πρωταρχικὸ λαϊκὸ στοιχεῖο τῶν πολιτισμῶν*, δηλαδή τὸ *αὐθόρμητο*, πού εἶναι φυσικὰ κοινὸ στοιχεῖο τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, καὶ γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἰδιαίτερα λαϊκὸ. Οἱ ὁπαδοὶ τῆς Σύγχρονης Λαογραφίας μᾶς λένε, κοντὰ στ' ἄλλα, νὰ μὴν ἀπελπιζόμεστε ὅταν λ.χ. βλέπουμε νὰ χάνονται τὰ γνήσια ἀντικείμενα τῆς λαϊκῆς τέχνης καὶ στὴ θέση τους νὰ ἔρχονται ἄλλα, κυρίως ἀπομιμήσεις τῶν παλιῶν σὲ πλαστικὸ μὲ φανταχτερὰ χρώματα. Γιατί, ὅπως λένε, αὐτὲς οἱ φτηνὲς ἀπομιμήσεις ἔχουν διατηρήσει τόσο τοὺς παλιοὺς τύπους (ἢ πλαστικὴ νταμιζάνα λ.χ. εἶναι ἀπομίμηση τῆς παραδοσιακῆς ψάθινης) ὅσο καὶ τὰ παραδοσιακὰ ὀνόματα: «Τὸ

λαογραφικότερο εἶναι, ὅτι ὅλα τοῦτα τὰ νέα ἀντικείμενα τῆς πλαστικῆς διατήρησαν τὰ παλιὰ τους ὀνόματα, κι οἱ νοικοκυρὲς χωρὶς καμιὰ νέα γλωσσικὴ προσπάθεια πλησιάζουν καὶ ζητοῦν «πιάτα», «ποτήρια», «ρακοπότηρα», «ἀλατιέρες», «σουπιέρα», «κουβά», «χωνί», «νεροκάνανο», «καλάθια», «βοῦρτσες», «μανταλάκια», στὴ μοντέρνα αὐτὴ ὕλη.»

Αὐτὲς οἱ σύγχρονες ἀπομιμήσεις, ὡστόσο, ὅπως καὶ ὅλα τὰ ἄλλα ἐτερόκλητα ἀντικείμενα τοῦ ἑλληνικοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ πού ἐπιζοῦν κατὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο ὡς σήμερα, καὶ περιλαμβάνονται στὸ πλαίσιο εἴτε τῆς Σύγχρονης εἴτε τῆς Νέας Λαογραφίας, εἶναι ἄσχημα, στὴν κυριολεξία· δὲν φαίνονται ἄσχημα, εἶναι - γιατί βρίσκονται ἐκτὸς τόπου. Τὸ «ῶραϊο» εἶναι μιὰ ὄντολογικὴ κατηγορία, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι συνδέεται μὲ τὴν ἐπιθυμία καὶ τὴν ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ βάζει στὰ πράγματα τάξη. Τὸ «ῶραϊο» εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς λογικοαισθητικῆς δραστηριότητος τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ ἀρχαῖοι ἑλληνικοὶ κοσμογονικοὶ μῦθοι λ.χ. δὲν μιλοῦν γιὰ τὴ γένεση, ἀλλὰ γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ κόσμου σ' ἓνα σύστημα (πού ὁ Πυθαγόρας τὸ ὀνόμασε κόσμος γιατί εἶναι «ἐξ ἀπάντων διακοσμηθεῖς»¹⁰). Ἡ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ ὄρου «κόσμος» ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ σημασία τῆς τάξης ὡς τὴ σημασία τῆς μορφῆς, τῆς στολῆς, τοῦ κοσμήματος καὶ τῆς διακόσμησης ἀποκαλύπτει τὴ στενὴ σχέση τῆς ὁμορφιάς καὶ τῆς τάξης.

Τὰ ἀντικείμενα τῆς γνήσιας λαϊκῆς τέχνης ἦταν ὁμορφα γιατί εἶχαν τὴ θέση τους· ἀνήκαν σ' ἓνα ὀργανωμένο σύστημα, πού λειτουργοῦσε. Ὄταν αὐτὸ τὸ σύστημα, δηλ. ὁ νεώτερος ἑλληνικὸς λαϊκὸς πολιτισμὸς, ἄρχισε νὰ ἀποσυντίθεται, τὰ ἀποτελέσματα, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾶ τὴ λαϊκὴ τέχνη καὶ τὸ λαϊκὸ γοῦστο,¹¹ δὲν ἄργησαν νὰ φανοῦν. Ἄλλὰ - ἔστω καὶ ἂν αὐτὸ σημαίνει ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἀνεβάσουμε ἀρκετὰ ψηλὰ τὸν *terminus post quem* τῆς ἀποδιοργάνωσης τοῦ λαϊκοῦ μας πολιτισμοῦ - ἡ μελέτη τῶν νεοελληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν ἀποκαλύπτει ἐπίσης ὅτι ἡ τελευταία τους ἀκμὴ χρονολογεῖται στὸν

πρώιμο 19. αιώνα, λίγο πριν ξεσπάσει η Έπανάσταση του 1821. Το κλέφτικο τραγούδι είναι αλήθεια το τελευταίο ποιητικό είδος που άνθισε στο περιβόλι του νεοελληνικού λαϊκού πολιτισμού.

2. Η Λαογραφία είναι η μελέτη του παραδοσιακού πολιτισμού.

Αν κανείς αντιμετώπιζει τον πολιτισμό ως σύνολο (στην ελληνική λαογραφία ή αντίληψη αυτή εγκαταστάθηκε από τον Κυριακίδη), δεν είναι φυσικά διατεθειμένος να περιλάβει στο περιεχόμενο της λαογραφίας φαινόμενα που δεν έχουν οργανική σχέση μεταξύ τους ή με το σύνολο του πολιτισμού. Γι' αυτό ούτε εκείνα που εμφανίζονται απλώς με παραδοσιακή μορφή, ούτε εκείνα που το μόνο που διαθέτουν είναι ο *αυθόρμητος* χαρακτήρας, δικαιούνται να μετέχουν στον όρισμό της λαογραφίας. Και για ν' αποφυγούμε την περαιτέρω σύγχυση, που προέρχεται κυρίως από την άσαφη έννοια του όρου «λαός» της λαογραφίας (στα ελληνικά ή λ. «λαός» σημαίνει και το λαϊκό στοιχείο του πληθυσμού, και τον πληθυσμό ολόκληρο και τις κατώτερες τάξεις της κοινωνίας), νομίζω ότι θα πρέπει να τροποποιήσουμε τον όρισμό της λαογραφίας που έδωσε ο Κυριακίδης, ότι «λαογραφία είναι η επιστήμη του λαϊκού πολιτισμού», σε «λαογραφία είναι η επιστήμη του παραδοσιακού πολιτισμού». Ορίζοντας τον πολιτισμό ως *παραδοσιακό* δεν καλύπτουμε φυσικά όλες τις πλευρές του· επισημαίνουμε ωστόσο το κύριο συστατικό του, την παράδοση.

Παράδοση (άγγλ. tradition από το λατινικό tradere) σημαίνει, σύμφωνα με τα λεξικά, και την ενέργεια της μεταβίβασης και το πράγμα που μεταβιβάζεται. Αυτό που έχει ωστόσο σημασία, όσον αφορά το πλαίσιο μέσα στο οποίο χρησιμοποιούμε τον όρο, είναι το γεγονός ότι η έννοια της παράδοσης είναι βασικά συνάρτηση της έννοιας της «προφορικής επικοινωνίας», του «διά ζώσης», «αυτού που δεν έχει γραφτεί». Τούτη η διαπίστωση μαζί

με την άλλη, ότι η παράδοση και τα παράγωγά της (παραδοσιακός, άγγλ. traditional και traditionalism) αναφέρονται σε παθητική μάλλον παρά σε ενεργητική συμπεριφορά (στην τρέχουσα χρήση τους αναφέρονται μάλλον σ' αυτό που μας παραδίδεται παρά σ' αυτό που εμείς παραδίδουμε) δίνουν τη γεύση του *παραδοσιακού πολιτισμού*.

Η παράδοση ωστόσο δεν είναι αποκλειστική ιδιότητα του παραδοσιακού πολιτισμού· έχει το ρόλο της και στο σύγχρονό μας πολιτισμό, αλλά ένα ρόλο διαφορετικό: «Ο σύγχρονος άνθρωπος δεν χρησιμοποιείται από την παράδοση, την χρησιμοποιεί. Όταν μιλάμε σήμερα για παράδοση, δεν εννοούμε πια ένα τρόπο δουλειάς που παραδίδεται από τη μια γενιά στην άλλη· εννοούμε μια συνείδηση του συνόλου του παρελθόντος στο παρόν. Πρωτοτυπία δεν σημαίνει πια ότι κάνει κανείς μιά ανεπαίσθητη προσωπική τροποποίηση στους άμεσους προγόνους του· σημαίνει την ικανότητα να βρίσκει σε οποιοδήποτε έργο οποιασδήποτε εποχής ή περιοχής ένα νήμα σκέψης ή μια νύξη που θα τον οδηγήσει στον χειρισμό του δικού του θέματος».¹²

Ο παραδοσιακός άνθρωπος, αντίθετα, δεν έχει έκλογη: επαναλαμβάνει αυθόρμητα τον πολιτισμό που κληρονόμησε, και όταν τον ρωτήσεις γιατί, απαντάει απλά: «Γιατί έτσι έκανε ο πατέρας μου, γιατί έτσι το βρήκα». Είναι στραμμένος ολοκληρωτικά στο παρελθόν. Καθetti στη ζωή του, που προϋποθέτει ένα μέτρο αυθεντικότητας, αποδίδεται στο παρελθόν. Στην παιδική ηλικία της ανθρωπότητας οι θεοί ήταν εκείνοι που έδωσαν τα πρότυπα της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Τώρα θεοί δεν υπάρχουν και η παραδοσιακή συμπεριφορά δεν λαμπρύνεται πια με «το φωτοστέφανο» του ιερού· παρ' όλα αυτά βαστάει ακόμα γερά, χάρη στη δύναμη της αδράνειας. Ο παραδοσιακός άνθρωπος (και ασφαλώς όχι μόνον αυτός) προτιμά να μην ριψοκινδυνεύει· γι' αυτό διαλέγει τον πιο σίγουρο δρόμο, την πεπατημένη. Είναι ασφαλέστερο να επαναλαμβάνεις παρά να νεωτερίζεις.

ας, γίνεται επιστήμη του ανθρώπου και πρέπει να αναλάβει τις ευθύνες της. Και τώρα ἄς χαράξουμε μερικές όροθετικές γραμμές ανάμεσα στο πεδίο που θὰ πρέπει να κατέχει ἡ λαογραφία και σ' αὐτὸ που ἀνήκει στις συγγενικές της επιστήμες, τὴν ἔθνογραφία, τὴν ἱστορία και τὴν κοινωνιολογία.

Ἄς διακρίνουμε πρώτα τὴν λαογραφία ἀπὸ τὴν ἔθνογραφία. Στὴν ἀγγλικὴ ὄρολογία ἡ διαφορὰ τους δὲν βρίσκεται στὸ εἶδος τοῦ πολιτισμοῦ που πραγματοποιοῦνται (αὐτὸ εἶναι τὸ ἴδιο), ἀλλὰ στὸ εἶδος τῶν δεδομένων τους: ἡ λαογραφία ἀσχολεῖται μὲ τὰ μνημεῖα τοῦ λόγου (βασικὰ τὴν «προφορικὴ λογοτεχνία»), ἡ ἔθνογραφία μὲ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα. Στὴν Ἑλλάδα, ἡ πρώτη ταξινόμηση τοῦ λαογραφικοῦ ὑλικοῦ που ἔγινε ἀπὸ τὸν Ν.Γ. Πολίτη και συνεχίστηκε ἀπὸ τὸν Στίλπωνα Κυριακίδη, ἀκολουθεῖ τὸ ἴδιο πρότυπο: μνημεῖα τοῦ λόγου και λαϊκὲς πράξεις και ἐνέργειες.¹⁶ Στὸ ἀντικείμενο ὅμως τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας περιλαμβάνονται και οἱ δύο κατηγορίες. Οἱ Ἕλληνες λαογράφοι δὲν χρειάζεται λοιπὸν νὰ καταφεύγουν στὴν ἔθνογραφία γιὰ νὰ συμπληρώσουν τὸ περιεχόμενο τῆς λαογραφίας τους. Ἡ ἑλληνικὴ λαογραφία περιλαμβάνει, θεωρητικὰ τουλάχιστον, ἂν ὄχι πρακτικὰ, ὁλόκληρο τὸν κύκλο τῆς λαϊκῆς ζωῆς· εἶναι ἀπλῶς θέμα ἀναταξινόμησης τοῦ περιεχομένου της.¹⁷

Ἡ διάκριση ἐπομένως λαογραφίας και ἔθνογραφίας που ἔγινε ἀπὸ Ἕλληνες λαογράφους φαίνεται νὰ στηρίχτηκε στὴν ξένη ὄρολογία. Σύμφωνα λ.χ. μὲ τὴ γερμανικὴ ὄρολογία ἔθνογραφία εἶναι «ἡ σπουδὴ ἑνὸς πρωτόγονου λαοῦ»: *Naturvolk* («κατὰ φύσιν ζῶντος» λαοῦ) σὲ ἀντίθεση μὲ ἕναν *Kulturvolk* (πολιτισμένο λαό), μὲ τὸν ὁποῖο ἀσχολεῖται ἡ *Volkskunde* (ἡ λαογραφία). Ἡ διάκριση μεταξὺ *Natur* - και *Kulturvolk* ἐγκαταλείφθηκε ὅταν ἡ ἔννοια τῆς *Kultur* ξεπέρασε τὰ ὅρια τοῦ Δυτικοῦ μας πολιτισμοῦ, και ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὴν διάκριση μεταξὺ πρωτόγονου και ἱστορικοῦ λαοῦ. Ἡ ἔθνογραφία ἀσχολεῖται μὲ τὸν πρωτόγονο, ἡ λαογραφία μὲ τὸν ἱστορικὸ λαό. Ἄλλὰ αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι παραπλανητικὸ

ἂν τὸ πάρουμε κατὰ λέξη. Γιατί, ἀντιπαραβάλλοντας πρωτόγονο και ἱστορικὸ λαό, δὲν ἐννοοῦμε ὅτι οἱ πρωτόγονοι λαοὶ δὲν ἔχουν ἱστορία· και βέβαια ἔχουν. Αὐτὸ που δὲν ἔχουν εἶναι γραπτὴ ἱστορία. Ἡ λαογραφία ἀσχολεῖται βέβαια μὲ ἱστορικοὺς λαοὺς, δηλαδὴ μ' αὐτοὺς, που ἔχουν γραπτὴ ἱστορία· δὲν τὴν ἐνδιαφέρει ὅμως ὁ ἱστορικὸς τους πολιτισμὸς (ὁ βασισμένος στὸν γραπτὸ λόγο) ἀλλὰ ὁ παραδοσιακὸς τους πολιτισμὸς (ὁ βασισμένος στὸν προφορικὸ λόγο) ἔξ ὧς και ἡ συγγένειά της μὲ τὴν ἔθνογραφία.

Τώρα τὰ δεδομένα που παρουσιάζει ἡ ἔθνογραφία χρησιμοποιοῦνται σύμφωνα μὲ τὴ συγκριτικὴ μέθοδο ἀπὸ τὴν ἔθνολογία «που ἀντιστοιχεῖ περίπου σ' αὐτὸ που οἱ Ἀγγλοσάξωνες (ὅπου ὁ ὅρος ἔθνολογία πέφτει σὲ ἀχρηστία) ἐννοοῦν μὲ τὴν κοινωνικὴ και πολιτιστικὴ ἀνθρωπολογία (*Social ἢ Cultural Anthropology*)».¹⁸ Συνεπῶς ἡ ἔθνολογία ἀσχολεῖται γενικὰ μὲ τὸν παραδοσιακὸ πολιτισμὸ - μὲ τις γενικὲς ἀρχές του και τις δομικὲς του μορφές. Ἡ λαογραφία, ἀπὸ τὴν πλευρὰ της, μοιράζεται αὐτὸ τὸ ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ ἡ συγκεκριμένη της δουλειὰ εἶναι ἡ παρατήρηση και ἡ ἀνάλυση τοῦ παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ ἑνὸς ἱστορικοῦ λαοῦ.

Ἔτσι ἐρχόμαστε στὴν ἱστορία. Τὸ ἀντικείμενό της εἶναι ὁ πολιτισμὸς στὸ παρελθόν, ἐνῶ ἡ λαογραφία ἀσχολεῖται μὲ τὸ παρόν. «Λαογραφία εἶναι ἡ μελέτη τοῦ ζῶντος, παρόντος ἀνθρώπου», δήλωσε ὁ θεμελιωτὴς της στὴ Γερμανία, Wilhelm Heinrich Riehl (1823 - 1897). Και ὁ νεώτερος ὑποστηρικτὴς τῆς ἴδιας θεωρίας, ὁ ὁποῖος φαίνεται ἐπίσης πὼς ἐπηρέασε τὴν επιστὴμη τῆς λαογραφίας στὴν Ἑλλάδα,¹⁹ ὁ Adolf Spamer (1883 - 1953), διευκρίνησε πὼς πρόκειται γιὰ «τὸν ζῶντα, παρόντα ἄνθρωπο τοῦ λαοῦ». Ὡς τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο, κύριος σκοπὸς τῶν Γερμανῶν λαογράφων ἦταν νὰ ἀνιχνεύσουν τὴν ἰδιοσυγκρασία τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ μέσα ἀπὸ τὰ φαινόμενα τοῦ παραδοσιακοῦ του πολιτισμοῦ. Ἡ συγχρονικὴ ἄποψη τῆς λαογραφίας κυριαρχοῦσε και ἡ ἔρευνα ἦταν προσανατολισμένη στὴν ψυχολογία:

ἀναζητοῦσε τὰ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τῆς γερμανικῆς - καὶ γενικότερα τῆς βόρειας φυλῆς - καὶ σὲ μιὰ συγκεκριμένη στιγμή προσπάθησε νὰ ἀποδείξει τὴν ἀνωτερότητα τῆς. Στὴν Ἑλλάδα, ἀντίθετα, ἔθνικοι λόγοι ἔφεραν τὴ διαχρονικὴ ἀποψη τῆς λαογραφίας στὸ προσκήνιο. Τὸ «ἄκρον ἄωτον» τῆς λαογραφικῆς ἐπιτυχίας ἦταν (καὶ εἶναι ἀκόμη ὡς ἓνα σημεῖο) νὰ μπορέσει κανεὶς ν' ἀποδείξει ὅτι ἓνα σύγχρονο ἑλληνικὸ ἔθιμο ἢ μιὰ δοξασία ἔχει τὶς ρίζες τῆς στὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα.

Ὁ ἱστορικὸς προσανατολισμὸς τῶν Ἑλλήνων λαογράφων, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ὕλικου τους (τὰ φαινόμενα ποὺ παρατηροῦν καὶ συλλέγουν δὲν ἐνδιαφέρουν καθ'αυτὰ, ἀλλὰ μονάχα γιὰ τὰ ἀρχαῖα κατάλοιπα ποὺ τυχὸν περιέχουν) δὲν ἄφησε γιὰ πολὺ καιρὸ νὰ φανεῖ μιὰ ἀσυνέπεια ποὺ γίνεται καθημερινὰ πιὸ ἔντονη, ἀνάμεσα στὴν πραγματικότητα καὶ τὴ μέθοδο τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας: ὁ ὀρισμὸς τῆς ἐξακολουθεῖ νὰ προϋποθέτει τὴ μελέτη τοῦ παρόντος, ἀλλὰ τὸ ὅτι ὁ λαϊκὸς πολιτισμὸς ἀνήκει πιά στὸ παρελθὸν εἶναι ἐπίσης γεγονός. Μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴν ἀντίθεση ὑπάρχου· δύο ἐναλλακτικὲς λύσεις γιὰ τὴ λαογραφία: εἴτε διαλέγει νὰ παραμείνει σπουδὴ τοῦ παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ καὶ παραιτεῖται ἀπὸ τὸ παρόν, εἴτε διαλέγει νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὸ παραδοσιακὸ καὶ νὰ συμβιώσει μὲ τὸ παρόν. Στὴ δευτέρη περίπτωση ἀναπόφευκτα μπαίνει στὰ χωράφια τῆς κοινωνιολογίας. Γιατί ὁ «ζῶν, παρὼν, λαός», ποὺ δὲν εἶναι εἰδικότερα παραδοσιακός, ἀνήκει ἐξίσου στὸν χῶρο τῆς κοινωνιολογίας. Ἄν ὡστόσο μείνουμε πιστοὶ στὸν ὀρισμὸ τῆς λαογραφίας ὡς «ἐπιστήμης τοῦ παραδοσιακοῦ μας πολιτισμοῦ», ἡ λύση στὸ πρόβλημα εἶναι ἡ ἐξῆς: ὅσο ὁ παραδοσιακὸς πολιτισμὸς ζεῖ, ἡ λαογραφία παραμένει ἐπιστήμη τοῦ παρόντος· ὅταν αὐτὸς πάψει νὰ ζεῖ, θὰ γίνῃ ἐπιστήμη τοῦ παρελθόντος. Δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ θρηνοῦμε γιὰ τὸ ὅτι ἡ παραδοσιακὴ μας κοινωνία πέρασε καὶ πάει· ἦταν ἀναπόφευκτο νὰ συμβεῖ. Ἐκεῖνο ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ μᾶς στενοχωρεῖ εἶναι τὸ ὅτι θὰ ἀνήκει στὸ παρελθὸν πρὶν προλάβουμε νὰ τὴν κατανοήσουμε - πρὶν προλάβουμε

κὰν νὰ ἐτοιμαστοῦμε γιὰ τὴν ἐξερεύνηση τῆς δομῆς τῆς.

4. Ἡ δομὴ τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας.

Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ Σχεδίου Marshall στὴν Ἑλλάδα στὰ 1950 ἀρκετοὶ ἀγγλόφωνοι κοινωνιολόγοι ἐνδιαφέρθηκαν γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ τὸν προοδευτικὸ μετασχηματισμὸ τῆς ἀπὸ ἀγροτικὴ σὲ βιομηχανικὴ, ποὺ ἄρχισε ἐκεῖνη πᾶνω-κάτω τὴν ἐποχὴ. Φυσικὰ συγκέντρωσαν τὴν προσοχὴ τους στὴν ἀλλαγὴ ποὺ πραγματοποιεῖται, πῶς οἱ παραδοσιακὲς ἀξίες καὶ τρόποι ζωῆς μετασχηματίζονται, προσαρμολογούνται, ἢ ἀπλῶς ἐξαφανίζονται κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ. «Ἡ Ἑλλάδα σὲ μεταβατικὸ στάδιο ἀναπτύξεως»²⁰ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὁ γενικὸς τίτλος γι' αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ἔρευνας, ἡ ὁποία, σὰν ὅλες τὶς κοινωνιολογικὲς ἔρευνες, ἔχει πρακτικὸ προσανατολισμὸ, σκοπεύει δηλαδὴ στὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς σὲ μελλοντικὰ κοινωνικὰ προγράμματα.

Μέσα σ' αὐτὸ τώρα τὸ κοινωνικο - πολιτικὸ πλαίσιο ποιά εἶναι ἡ θέση τῆς λαογραφίας; Ἡ γνώση μόνο τῆς μεταβατικῆς περιόδου τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ εἶναι πράγματι ἀνεπαρκὴς πληροφόρηση γι' αὐτοὺς ποὺ θέλουν νὰ κάνουν προτάσεις γιὰ τὸ μέλλον μὲ κάποια ἰσχὺ. Οἱ κοινωνιολόγοι στεροῦνται τὴ γνώση τοῦ παρελθόντος, δὲν ξέρουν πῶς ἦταν τὰ πράγματα πρὶν ἀρχίσουν ν' ἀλλάζουν μὲ τέτοια ταχύτητα. Παρακολουθοῦν τὴ πορεία τῆς ἀποσύνθεσης καὶ τῆς μεταβολῆς τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ δὲν ἔχουν συλλάβει τὴν ὁμορφιὰ τῆς ἀκμῆς του. Οἱ μεταβατικὲς τους μορφὲς εἶναι μετέωρες. Στὸ χέρι τῶν λαογράφων εἶναι νὰ τὶς φυτέψουν καλὰ στὸ χῶμα καὶ νὰ στοχαστοῦν τὴν καταγωγὴ καὶ τὴν ἀνάπτυξή τους. Ὁχι ὅμως ἀκολουθώντας τὴν ἱστορικὴ μέθοδο, ποὺ τὴν ξέρουμε (ἀλλοίμονο!) τόσο καλὰ στὴν ἑλληνικὴ λαογραφία. Ἄν πρέπει νὰ χρησιμοποιήσουμε ἱστορικὰ δεδομένα, εἶναι γιατί ἡ παρατήρηση in vivo δὲν μᾶς ἀποκαλύπτει πιά ἓναν «ἐν λειτουργίᾳ» παραδοσιακὸ

πολιτισμό. Ἡ μέθοδός μας ὁμῶς εἶναι στρουκτουραλιστική: ἀγωνίζεται νὰ ἀποκαταστήσει τὴν εἰκόνα τῆς παραδοσιακῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας - ὅπως ἦταν τότε πού ἡ κοινωνία αὐτὴ λειτουργοῦσε.

Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς πληροφορίες μας γι' αὐτὴν προέρχεται κυρίως ἀπὸ τὸν 18. αἰῶνα. Αὐτὴ εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐποχὴ, πού ἐνῶ ἡ ἀρπάγη τῶν Τούρκων ἀρχίζει βαθμιαία νὰ χαλαρώνει, οἱ Ἕλληνες νιώθουν τὸ ἐπιχειρηματικό τους πνεῦμα νὰ φουντώνει καὶ ξαναζοῦν ἄλλη μιὰ φορὰ τὴν περιπέτεια τοῦ ἀποικισμού. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὁμῶς ἡ ροὴ τοῦ πολιτισμοῦ ἔχει ἀντίστροφη κατεύθυνση: ἀντὶ νὰ μεταφέρουν τὸν πολιτισμό τους στὸ ἔξωτερικό, ὅπως εἶχαν κάνει οἱ προπάτορές τους, οἱ Ἕλληνες ἀποικοι (τώρα μετανάστες στὴ σύγχρονη Εὐρώπη) δρέπουν τοὺς καρποὺς τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοὺς ξαναφέρουν στὴν πατρίδα. Οἱ ἀκμάζουσες ἑλληνικὲς πόλεις τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας τὸν 18. καὶ 19. αἰῶνα ἔχουν πολλὰ νὰ μᾶς ποῦν γιὰ τοὺς ξενιτεμένους Ἕλληνες, πού ἔκαναν τὴν τύχη τους στὰ ξένα, καὶ γιὰ τὸ πῶς γεφύρωσαν τὴν ἀπόσταση ἀνάμεσα στὴν πατρίδα τους καὶ τὸν πολιτισμένο κόσμο.²¹ Τὰ ἀρχοντικά τῶν πλουσιῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων στὶς μακεδονικὲς πόλεις τῆς Καστοριάς καὶ τῆς Σιάτιστας, στὸ Πήλιο τῆς Θεσσαλίας καὶ στοὺς ἄλλους ἑλληνικοὺς τόπους πού εὐημεροῦσαν, ἀποκαλύπτουν τὴν ἐπίδραση πού εἶχαν οἱ δυτικοθρεμμένοι πάτρονες στὸ γοῦστο τῶν ἐντόπιων καλλιτεχνῶν, καὶ ἀποδεικνύουν τὴν ἀλληλεπίδραση τοῦ στυλ τῆς κάθε περιοχῆς, ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, καὶ τοῦ γούστου τοῦ ἐντολέα καὶ τοῦ ἐντολοδόχου τεχνίτη, ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὴν τέχνη ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, πού σήμερα τὴ λέμε «λαϊκὴ». Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὰ πολυτελῆ, πανάκριβα φορέματα πού φοροῦσαν οἱ ἀρχόντισσες, τὰ ὁποῖα ἐπίσης χαρακτηρίζονται ὡς «λαϊκά», παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τους προέρχονται ἀπὸ τὴ σύγχρονη εὐρωπαϊκὴ μόδα. Διαπιστώνει κανεὶς στοὺς λαογράφους μιὰν ἀπροθυμία νὰ παραδεχοῦν τὸ γεγονὸς, ὅτι οἱ ἀπόψεις γιὰ τὴν τέχνη καί, κατὰ συνέπεια, καὶ τὰ ἴδια τὰ καλλιτεχνήματα

μεταβάλλονται, ἀλλάζουν μορφή μέσα στὸ βασίλειο τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ λόγος εἶναι, νομίζω, ὅτι οἱ λαογράφοι μας γνώρισαν βασικά ἕναν φθίνοντα λαϊκὸ πολιτισμό, στὸν ὁποῖο τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐνεργητικότητας τοῦ λαοῦ καταναλώνεται στὸ πείσμα καὶ τὴν ἐμμονὴ στοὺς παλιοὺς τρόπους ζωῆς, πού κινδυνεύουν, καὶ ὑπάρχουν πολὺ μικρὰ περιθώρια γιὰ καινούρια δημιουργία.

Ἡ κρίσιμη ἐρώτηση ὅσον ἀφορᾷ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐπίδραση στὸν ἑλληνικὸ παραδοσιακὸ πολιτισμὸ (18. αἰῶνας - ἀρχὲς 19.) εἶναι ἂν τὰ ξένα στοιχεῖα ἀφομοιώθηκαν ἢ παρέμειναν ξένα πρὸς αὐτόν. Οἱ πληροφορίες μας κλίνουν μᾶλλον πρὸς τὴν πρώτη περίπτωση. Παρὰ τὰ καινούρια στοιχεῖα πού προκάλεσαν μιὰν ἐπιφανειακὴ ἀλλαγὴ, ἡ ἐσωτερικὴ ἀρμονία τῆς ἑλληνικῆς παραδοσιακῆς κοινότητος ἔμεινε σταθερὴ· στὴν ἀκμὴ της, δὲν ἦταν μιὰ στατική, συντηρητικὴ δομὴ πού ἀρνιόταν νὰ διακινδυνεύσει τὴν ἀλλαγὴ, ἀλλὰ ἕνα δυναμικὸ σύνολο πού ἄνοιγε τὶς πόρτες του καὶ καλοδέχονταν τὰ καινούρια στοιχεῖα.

Δυστυχῶς ἀφετηρία τῶν Ἑλλήνων λαογράφων δὲν στάθηκε αὐτὸ τὸ ἀδιάλυτο σύνολο, αὐτὴ ἡ δομημένη κοινότητα, ὅπου οἱ Ἕλληνες ζοῦσαν στὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας μιὰ ὁργανωμένη ζωὴ. Αὐτὸ συνέβη γιατί τὸ καθῆκον πού ἔπρεπε νὰ ἐκπληρώσει ἡ ἑλληνικὴ λαογραφία ἦταν νὰ προσκομίσει ἐπιχειρήματα γιὰ τὴ συνέχεια τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς· γι' αὐτὸ τὴν ἐνδιέφερε περισσότερο ἡ σταθερότητα παρὰ ἡ ἀλλαγὴ. Κι ὁμῶς αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἰκανότητά του νὰ μεταβάλλεται καὶ ἡ ἀπόφασή του νὰ δέχεται ξένες ἐπιδράσεις, εἶναι αὐτὸ πού ἀποδεικνύει τὴ ζωντάνια τοῦ νεοελληνικοῦ παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ νὰ παρακολουθῆσει κανεὶς τὴν ἐξέλιξη καὶ τὴ συνεχῆ προσαρμογὴ του στὴ μεταβαλλόμενη πραγματικότητα εἶναι μιὰ δουλειὰ πού δίνει πολὺ μεγαλύτερη ἰκανοποίησι ἀπὸ ὅ,τι τὸ κυνήγι τῶν ἐπιβιωμάτων, στὸ ὁποῖο ἐπιδίδονταν ἡ παλαιοῦ τύπου λαογραφία.

Ἡ ἀλλαγὴ ὥστόσο δὲν μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα τοῦ πολιτισμοῦ γιὰ τὴν περίοδο πὸν μελετᾶμε. Οἱ πληροφορίες μας ἀναφέρονται κυρίως στὶς μεγαλύτερες πόλεις καὶ χωριά, ὄχι εἰδικὰ στὸν ἀγροτικὸ πληθυσμὸ μὲ τὸν ὁποῖο ἀσχολεῖται ἡ καθ'αυτὸ λαογραφία - πολὺ φυσικά, ἀφοῦ μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ ἀνεξάρτητου ἑλληνικοῦ κράτους μόνο στὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς μποροῦσε κανεὶς νὰ παρατηρήσει τὸν γνήσιο παραδοσιακὸ πολιτισμὸ. Πρὶν ὅμως ἀπὸ αὐτὸ - πρὶν ἡ κεντρικὴ ἐξουσία περάσει σὲ ἑλληνικὰ χέρια καὶ πρὶν καθιερωθεῖ μιὰ ἐπίσημη ἑλληνικὴ γλώσσα, πὸν ἐξυπηρετοῦσε ἕνα ἐπίσημο ἑλληνικὸ κράτος - χωριάτες καὶ πολῖτες (μὲ τὴν ἀρχικὴ σημασία τοῦ ὄρου) ἦταν πολὺ κοντὰ ὁ ἕνας στὸν ἄλλον. Στὴν πραγματικότητά συμμετεῖχαν στὸ ἴδιο εἶδος πολιτισμοῦ: τὸν παραδοσιακὸ.

Ἡ αἰτία αὐτῆς τῆς ὁμοιογένειας θὰ ἔπρεπε, νομίζω, νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν καταλυτικὴ ἐπίδραση τῆς τουρκικῆς κατοχῆς, πὸν στέρησε τοὺς Ἕλληνες ἀπὸ τὴν κεντρικὴ διοικητικὴ τους ὀργάνωση, τὴ βασισμένη στὴ γραπτὴ γλώσσα (δηλαδὴ νόμους, διατάξεις, κανονισμοὺς καὶ κάθε εἶδους ἐπίσημα ἔγγραφα) καὶ τοὺς ἀνάγκασε νὰ ἀναπτύξουν ἕνα σύστημα βασισμένο στὴν προφορικὴ γλώσσα, πὸν διέπεται ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς μνήμης. Ὁ παραδοσιακὸς ἑλληνικὸς πολιτισμὸς μπορεῖ ἔτσι νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς βασικὰ προφορικὸς ἢ, καλύτερα, *μνημονικός*, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι πλάθεται γύρω ἀπὸ τὸν παγκόσμιο κἀνναβο τῆς ἀνθρώπινης μνήμης - ἐξ οὗ καὶ ἡ ὁμοιοτήτά του μὲ τοὺς ἄλλους παραδοσιακοὺς πολιτισμοὺς τοῦ κόσμου.

Τὸ νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς πὸς ἡ χρῆση τῆς μνήμης καὶ ἡ χρῆση τῆς γραφῆς εἶναι ἀποκλειστικὲς ιδιότητες τῶν παραδοσιακῶν καὶ τῶν μοντέρνων κοινωνιῶν, ἀντίστοιχα, εἶναι ἀσφαλῶς μιὰ ὑπερβολικὴ γενίκευση. Ἄν, ὥστόσο, ἡ μνήμη καὶ ἡ γραφὴ θεωρηθοῦν, ἡ κάθε μιὰ τους, ὄχι ὡς ἕνα ἀπλὸ φαινόμενο τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ ὡς αὐτὴ καθ'αυτὴ ἡ βάση τῆς δομῆς τοῦ πολιτισμοῦ, τότε ἡ

γενίκευση θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ σταθεῖ. Ἄλλωστε ἡ διάκριση πὸν κάναμε παραπάνω ἀνάμεσα στὸν παραδοσιακὸ καὶ τὸν σύγχρονο τρόπο σκέψης εἶναι ἀπόλυτα σύμφωνη μὲ τὸν καινούριο αὐτὸν ἄξονα ἀναφορᾶς, πὸν ἔχει γιὰ πόλους τοῦ τῆ μνήμη, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ τὴ γραφὴ, ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἀρκεῖ νὰ ποῦμε πὸς ἐνῶ ἡ γραφὴ εἶναι ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεση τῆς ἐπιστήμης (τῆς *sine qua non* τοῦ σύγχρονου κόσμου), ἡ μνήμη, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἐξηγεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικότερα γνωρίσματα τοῦ παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ, συγκεκριμένα, τοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς ἱστορίας σὲ μῦθο (ὅταν τὰ τυχαῖα ἱστορικὰ συμβάντα χύνονται στὶς στέρεες μῆτρες τοῦ μῦθου - πὸν κι αὐτὲς δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ μνημοτεχνήματα).

Ἡ διάκριση μνήμης καὶ γραφῆς, ἐφόσον τίς θεωροῦμε ὡς βάσεις τῆς κοινωνικῆς δομῆς (παραδοσιακῆς καὶ μοντέρνας, ἀντίστοιχα), ἀνταποκρίνεται, ἀλλὰ δὲν συμπίπτει ἐντελῶς μὲ τὴ διάκριση «κοινωνιῶν μετα-» καὶ «ἀνευ γραφῆς», ἡ ὁποία κερδίζει σήμερα ἔδαφος στὴν ἀνθρωπολογικὴ θεωρία. Ὁ Claude Lévi-Strauss ἔκανε ἕνα πείραμα: δίδαξε τὴν τέχνη τῆς γραφῆς σὲ μιὰ κοινωνία πὸν τὴν ἀγνοοῦσε (τὴν κοινωνία τῶν Nambikwara, Ἰνδιάνων τῆς Νότιας Ἀμερικῆς)· καὶ προσεκόμισε τὰ πειστήρια γι' αὐτὸ πὸν ἔχει ἀποκληθεῖ «ἡ βία τοῦ γράμματος»,²² δηλαδὴ ἡ διασπαστικὴ ἐπίδραση πὸν εἶχε ἡ εἰσαγωγὴ τῆς γραφῆς σὲ μιὰ κοινωνία βασισμένη ἀποκλειστικὰ στὸν προφορικὸ λόγο, μιὰ κοινωνία πὸν γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ συνεχῆ, ἄμεση ἐπαφὴ τῶν μελῶν τῆς καί, κατὰ συνέπεια, ἀπὸ ἕνα *minimum* ἀλλοτριώσεως.

Αὐτὴ ἡ καθαρὰ προφορικὴ κοινωνία δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ βρεθεῖ ἀνάμεσα στοὺς ἱστορικοὺς λαοὺς, μὲ τοὺς ὁποίους ἀσχολεῖται ἡ λαογραφία. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ νεοελληνικὴ παραδοσιακὴ κοινωνία στὴν ἀκμὴ τῆς, ἡ ἀνάγνωσις καὶ ἡ γραφὴ διδάσκονταν στὰ «κρυφὰ σχολεῖα» τῆς τουρκοκρατούμενης Ἑλλάδας, ἀλλὰ ἡ ὅλη κοινωνικὴ δομὴ ἦταν βασισμένη πρωταρχικὰ στὸν προφορικὸ λόγο

και την μνήμη, τον θεματοφύλακά του. Το σχολείο, όσο παράξενο κι αν φαίνεται αυτό, ταίριαζε μια χαρά μέσα σ' αυτό το προφορικό και μνημονικό πλαίσιο. Τα παιδιά διδάσκονταν πώς να διαβάζουν και να γράφουν, αλλά η κύρια πηγή της γνώσης τους παρέμενε ο προφορικός λόγος. Το βιβλίο δεν είχε αντικαταστήσει τη ζωντανή εμπειρία· η γραφή ήταν απλώς μια τεχνική στην υπηρεσία της μνήμης. Τα *γράμματα*²³ που μάθαιναν τα Έλληνόπουλα στο σχολείο ήταν: *Γραμματική*, ή *Χρηστομάθεια*, (δηλαδή χρήσιμη γνώση), ή *Οκτώηχος* (έκκλησιαστικό βιβλίο που περιείχε ύμνους και κανόνες σε όχτω ήχους) και το *Ψαλτήρι*· επίσης, ή *Προπαίδεια* και ή *Κατήχηση*. Αυτά ήταν όλα όσα χρειάζονταν. Το σχολείο του χωριού προερχόταν από την κοινότητα και προοριζόταν να την υπηρετήσει· το κύκλωμα ήταν κλειστό.

Η εικόνα άλλαξε μετά την εγκαθίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και τη δημιουργία ενός συγκεντρωτικού εκπαιδευτικού συστήματος. Μέσα σ' αυτό το σύστημα το σχολείο του χωριού έγινε κυβερνητικός θεσμός, ένα στοιχείο ξένο προς τον οργανισμό της κοινότητας, το οποίο κατέφερε το σοβαρότερο χτύπημα έναντι της συνοχής της παραδοσιακής μας κοινωνίας. Προερχόμενο από την πρωτεύουσα και αποσκοπώντας στην εξυπηρέτηση του κράτους, με την δημιουργία καλών πολιτών στο έθνικό επίπεδο, το σχολείο του χωριού άνοιξε το δρόμο για το μοντέρνο πολιτισμό. Η φοίτηση στο σχολείο άρχισε να θεωρείται ως μέσο απόδρασης από τον κύκλο της παράδοσης, ως διαβατήριο για τον έξω κόσμο. Ο γεωργός θα πουλούσε «και τ' άγκωνάρια του σπιτιού του», για να δώσει μόρφωση στο γιό του: «Γράμματα, γράμματα, θέλω το παιδί μου να μάθει γράμματα για να πιαστεί από την κρικέλα», έλεγε ένας ρουμελιώτης χωρικός στον ρουμελιώτη δάσκαλο και σπουδαίο λαογράφο Δημήτριο Λουκόπουλο.²⁴ (Με την *κρικέλα* έννοουσε το δημόσιο ταμείο· ήθελε δηλαδή το παιδί του να γίνει δημόσιος υπάλληλος - το όνειρο κάθε αγρότη). Αυτό το όνειρο ήταν η πρώτη εκδήλωση της «επανάστασης των

αύξανομένων προσδοκιών» στην αγροτική Ελλάδα.

Για να καταλάβουμε τη δομή της νεοελληνικής παραδοσιακής κοινωνίας όπως διαμορφώθηκε κάτω από την πίεση συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών - διάφορων κατά χώρο και χρόνο - απαιτείται καλή γνώση της μεσαιωνικής και σύγχρονης ιστορίας της Ελλάδας. Αν όμως θέλουμε να βρούμε ένα ανάλογο αυτού που ονομάσαμε *μνημονικό* τύπο πολιτισμού, ο οποίος έπικρατούσε γενικά σε όλες τις ελληνικές χώρες στη διάρκεια των τεσσάρων αιώνων της τουρκοκρατίας, τότε θα πρέπει να πάμε πολύ πίσω στην ελληνική ιστορία, στην εποχή που η τέχνη της γραφής δεν είχε ακόμη ξαπλωθεί στην Ελλάδα· δηλαδή μεταξύ 12. και 8. αιώνα π.Χ.²⁵ Εκείνο τον καιρό δέσποζε μια καθαρά προφορική παράδοση. Έχουμε πληροφορίες για τον χαρακτηριστικό θεσμό του *μνήμονος*, που ήταν ένα πρόσωπο που είχε την ευθύνη να κρατά το ζωντανό αρχείο του παρελθόντος, ιδιαίτερα όσον αφορά τις δικαστικές αποφάσεις, αλλά και άλλες περιπτώσεις.²⁶ Αυτό μας θυμίζει ανάλογους θεσμούς του νεοελληνικού *μνημονικού* πολιτισμού. (Ο Έλληνας λαογράφος και να θέλει, δεν μπορεί να σπάσει τους δεσμούς του με την κλασική φιλολογία).

Θα φέρω δύο παραδείγματα για να δείξω τι θέλω να πω: το πρώτο αναφέρεται στο θεσμό του *ληξιάρχου* σε μια ηπειρωτική κοινότητα· το δεύτερο στον έθιμικό τρόπο διανομής νερού στην Κάρπαθο.

Στην περιοχή της Παραμυθιάς στη Ήπειρο, στις αρχές του αιώνα μας (ή Ήπειρος ήταν υπό τουρκική κατοχή ως το 1912) στη διοίκηση των κοινοτήτων δεν χρησιμοποιούνταν σχεδόν καθόλου γραπτά αρχεία. Σύμφωνα με τον πληροφοριοδότη μας, ακόμη και ο *ληξίαρχος* δεν κρατούσε βιβλία γεννήσεων και θανάτων. Έπρεπε να συγκρατεί τα πάντα στο μυαλό του και να παρουσιάζεται μια φορά το χρόνο στις τουρκικές αρχές της περιοχής του και να δηλώνει αυτούς που γεννήθηκαν, αυτούς που πέθαναν, αυτούς που ήρθαν κι αυτούς που έφυγαν για πάντα. Μετρούσε και τους χωριανούς όταν γινόνταν μάζωξη. (Η μάζωξη δεν γινόταν σε τακτικά διαστήματα, αλλά μόνον όταν έκκρεμοῦσε κανένα πρόβλημα· σ' αυτή την περίπτωση ο υπάλληλος του χωριού, που τον έλεγαν πρωτόγερο τρεις μέρες πριν χτυπούσε όλες τις πόρτες

και είδοποιώσε τους χωριάτες για τη μάζωξη που θα γινόταν· αν όμως το θέμα ήταν επείγον τη συγκαλοῦσαν άμέσως, χτυπώντας τις καμπάνες της εκκλησίας). Η μάζωξη γινόταν στην πλατεία του χωριού, που την έλεγαν *μεσοχώρι* ή *χασιομέρι*. Το μέτρομα των χωρικών από τον ληξίαρχο λεγόταν *ψυχομέτρι*.²⁷

Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα στην Ελλάδα ήταν πάντοτε η έλλειψη νερού· νερού της βροχής, ποταμίσου ή πηγαιού. Έπομένως για τα *ποτιστικά* (δηλαδή τα χωράφια που ποτίζονταν, σε αντίθεση με τα ξερικά) ή διανομή του νερού ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας ήταν ζήτημα αυστηρού κανονισμού.

Στην Κάρπαθο και στο χωριό Όθος υπάρχει μια «αείρορος» πηγή που κυλάει κάτω από το ιερό της άλλοτε κεντρικής εκκλησίας του χωριού, που είναι αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Αυτή η πηγή ποτίζει τους κήπους δεξιά και αριστερά από την εκκλησία σε απόσταση ενός τετάρτου της ώρας και ό κάθε κήπος δικαιούται μίαν όρισμένη ποσότητα νερού. Η βάση για τη διανομή του νερού είναι η κίνηση του ήλιου από την ανατολή ως τη δύση, ή εμφάνιση των άστρων, ή φωνή του κόκορα και άλλα χρονικά σημεία της έσπέρας που είναι «κατά παράδοσιν» γνωστά στους χωρικούς. Ο χρόνος υπολογίζεται από την ανατολή (*επή(δ)ησεν ό ήλιος*), τη δύση (*εκά(θ)ισεν ό ήλιος*), και από άλλα σημεία που φωτίζει κατά την πορεία του, όπως: μέρη της εκκλησίας (στασιδια), πεζούλες όρισμένων οσιτών του χωριού, κορυφογραμμές, και άλλες όρατες τοποθεσίες (*ήρτεν ό ήλιος στό...*), ή από τις σκιές που πέφτουν σε όρισμένα μέρη (*εδρόσιασε τό...*) καθώς ό ήλιος κινείται προς τη δύση.

Έτσι μέσα στο είκοσιτετράωρο και σύμφωνα με τα παραπάνω σημεία μοιράζεται το νερό σε άνισα χρονικά διαστήματα (*μεγάλο νερό, μικρό νερό, τουλούπι κ.τ.λ.*) ανάμεσα στους δικαιούχους, που ξέρουν τη σειρά τους - (το πότισμα επαναλαμβάνεται σε όρισμένες μέρες, 6,8,10 ή και περισσότερες), χωρίς όμως να συμπύπτει ή μέρα ή ή ώρα με την προηγούμενη φορά. «Τό πράγμα ούτω καταντά λίαν περίπλοκον και ακατάληπτον εις τους άμύητους, ενώ έξ άλλου τά νήματα του μίτου αυτού θαυμασίως εκ παραδόσεως γνωρίζουν να εκτυλίσσουν οι γριές και οι γέροι του χωριού, οι όποιοι θεωρούν ιερόν καθήκον - πριν απέλθουν του κόσμου - να μεταδώσουν την ιεράν παρακαταθήκην εις τους εκγόνους και διαδόχους των.»²⁸

«Οί άνθρωποι εκείνον τον καιρό έπρεπε να έχουν πολύ γερή μνήμη», έλεγε ό Πλούταρχος τον 1. αί. π.Χ., αναφερόμενος στα μυθικά εκείνα χρόνια, όταν ή Μνημοσύνη (ή μητέρα των Μουσών) όνομάστηκε θεά στην αρχαία Έλ-

λάδα, όπως άλλωστε θα τό περίμενε κανείς μέσα σε μια κοινωνία όπου δέσποζε ή προφορική παράδοση. Και ή Μνημοσύνη δέν ήταν μόνη της· είχε τους βοηθούς της - αυτά που σήμερα όνομάζουμε μνημοτεχνήματα. Ο Πλούταρχος παρατήρησε ότι ένα τέτοιο μνημοτέχνημα, που βοηθούσε τους ανθρώπους να συγκρατούν χρήσιμες γνώσεις δέν ήταν άλλο από την ποίηση: «έτι τοίνυν ούδέν από ποιητικής λόγω χρησιμώτερον ύπάρχει του δεθέντα μέτροις τά φραζόμενα και συμπλακέντα μάλλον μνημονεύεσθαι και κρατείσθαι.»²⁹

Σύμφωνα με την παλιότερη παράδοση οι Έλικωνιάδες Μοῦσες, τότε που ήταν μόνο τρεις, όνομάζονταν *Μελέτη*, *Μνήμη* και *Άοιδή*.³⁰ «Ξέρουμε την προστασία που ασκούσε ή Μνημοσύνη, ή μητέρα των Μουσών, στην ποιητική λειτουργία και τη θέση που είχαν στις συντεχνίες των άοιδών οι άσκήσεις της μνήμης, που τους προετοίμαζαν γι' αυτό τό *έμπνευσμένο όραμα*, τό όποιο άπαιτεί, στην προφορική ποίηση, μια μορφή σύνθεσης που συνδυάζει την άπαγγελία με τον αυτοσχεδιασμό.»³¹

Η μελέτη της σύνθεσης της προφορικής ποίησης αποκάλυψε ότι λειτουργούν σ' αυτή δυό είδη μνήμης: μια παθητική και μια ενεργητική· μια που συγκρατεί και μια που δημιουργεί. Η μνήμη που συγκρατεί χρησιμοποιείται από τον ποιητή που άπομνημονεύει μίαν όρισμένη παραλλαγή ενός ποιήματος ή μέρους ποιήματος κι έτσι τό διαιωνίζει με τη συνεχή επανάληψη. Η δημιουργική μνήμη, αντίθετα, δέν εξαρτάται από την άπομνημόνευση - όπως δέν εξαρτάται απ' αυτή τό παιδί που μαθαίνει να μιλά τη γλώσσα της μητέρας του. Δημιουργική είναι ή μνήμη που στηρίζεται στη φαντασία, όχι στην επανάληψη. «Είναι ένας δημιουργικός παράγοντας στην πορεία της δημιουργίας, σύμφυτος μ' αυτήν, και χωρίς αυτόν κανένας ποιητής δέν θα μπορούσε να δημιουργήσει.»³²

Μέσα στη μνημονική δομή της νεοελληνικής παραδοσιακής κοινωνίας βλέπουμε να λειτουργούν και οι δυό μνήμες, και αυτή που συγκρατεί και ή δημιουργική, αλλά σε αναλογίες που ποικίλλουν, ανάλογα με τό πολιτιστικό

ἐπίπεδο στο ὁποῖο παρατηροῦνται. Γιατί παρ' ὅλο πού ἰσχυριστήκαμε παραπάνω ὅτι χωριάτες καὶ πολίτες ἀνήκουν στο ἴδιο εἶδος πολιτισμοῦ, αὐτὸ δὲν σημαίνει βέβαια καὶ πλήρη ἑξομοίωση. Ἡ ἐνότητα τῆς ἑλληνικῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας - συσπειρωμένης ἐναντιὰ στὴν «Ἐξωτέρα», ὅπως ὀνομάζεται ἡ τουρκικὴ ἑξουσία σ' ἓνα ἀθηναϊκὸ ἔγγραφο τοῦ 18. αἰώνα,³³ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐρμηνευτεῖ ὡς ἰσοπέδωση τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀντίθετα ὑπῆρχαν εὐδιάκριτα ὑψηλότερα καὶ χαμηλότερα στρώματα πολιτισμοῦ μέσα στο παραδοσιακὸ σύμπλεγμα καὶ θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον νὰ ἀναζητήσουμε τίς βασικὲς ἀρχές τοῦ σχηματισμοῦ τους.

Ἡ λαϊκὴ ὀρολογία μᾶς ἀνοίγει τὸ δρόμο: τὰ ὀνόματα πού δηλώνουν τὴν προέλευση ἢ τὸν τόπο διαμονῆς ὁμάδων ἢ μεμονωμένων ἀτόμων σημαίνουν παράλληλα καὶ τὸ πολιτιστικὸ τους ὑπόβαθρο. Λ.χ. οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων (*χωραῖτες*, ἀπὸ τὸ *χώρα*) διακρίνονται ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν χωριῶν (*χωριάτες* ἀπὸ τὸ *χωριό*). ἀλλὰ καὶ ἀνάμεσα στοὺς τελευταίους ὑπάρχουν διαβαθμίσεις πολιτισμοῦ: αὐτοὶ πού ζοῦν μέσα στο χωριὸ ξεχωρίζουν ἀπὸ ἐκείνους πού ζοῦν στὴν περιφέρεια ἢ καὶ πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα τοῦ οἰκισμοῦ (*ξωμερίτες* καὶ *ξωμάχοι*). Ἀνάλογη διάκριση γίνεται ἀνάμεσα στοὺς πολίτες πού ζοῦν στο κέντρο τῆς πόλης (*χωραῖτες*) ἢ μέσα στο κάστρο (*καστριῶτες* ἢ *καστρινοὶ*) καὶ σὲ κείνους πού ζοῦν στίς γειτονιὲς (*μαχαλιῶτες*).³⁴ Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τίς κατηγορίες τῶν ἀνθρώπων, πού διαφέρουν συνήθως καὶ στὴν ἀμφίεση καὶ στοὺς τρόπους τους, ὑπάρχει ἕνας κρυφός, ἢ καμιά φορὰ καὶ φανερός ἀνταγωνισμός, πού ἐμφανίζεται πολὺ καθαρὰ στίς παροιμίες πού ἐπινόησαν οἱ ἄστοι γιὰ νὰ εἰρωνευτοῦν τὸν χαρακτήρα τῶν χωρικῶν. Λ.χ. «ἀδύνατο νὰ νὰ γενεῖ χοῖρου μαλλὶ μετάξι/καὶ τοῦ χωριάτη τὸ παιδὶ νὰ ἔχει ἀνθρωπιὰ καὶ τάξη». «Ἐκαμες χωριάτη φίλο; Πάρε καὶ κομμάτι ξύλο». «Ὁ χωριάτης κι ἅγιος κι ἂν γενεῖ, τὸ στιβάνι του βρωμεῖ».

Ἡ ἀνταγωνιστικὴ συμπεριφορὰ ἀνάμεσα σὲ ἄστοὺς καὶ χωρικούς, χωριάτες καὶ ξωμερίτες, καστρινούς καὶ

μαχαλιῶτες, παρῆχε τὴν ἀπαραίτητη ἐνέργεια γιὰ τὴν καλὴ λειτουργία τῆς νεοελληνικῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας. Οἱ ἄστοι, οἱ χωριάτες καὶ οἱ καστρινοὶ ἦταν βέβαια τὸ κινητικότερο εἶδος σὲ σχέση μὲ τοὺς ἀντίστοιχους ἀνταγωνιστὲς τους. Καὶ γιὰ νὰ ξαναγυρίσουμε στο γνωστό μας σχῆμα, τῆς μνήμης πού συγκρατεῖ (τῆς ἀπομνημονευτικῆς μνήμης) καὶ τῆς δημιουργικῆς, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεί ὅτι οἱ ἄστοι ἐπέδειξαν δημιουργικὴ περισσότερο μνήμη, ἐνῶ οἱ χωριάτες καλλιέργησαν βασικὰ τὴν ἀπομνημόνευση. Ὑπῆρχε μιὰ συνεχῆς τάση ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τίς δυὸ ἀντίθετες κινήσεις, μιὰ δυναμικὴ ἰσορροπία: ὁ συντηρητικὸς χωριάτης ἀντιστεκόταν στὸν ἐπιχειρηματικὸ ἄστο καὶ ὁ ἄστος εἰρωνευόταν τὸν ξεροκέφαλο χωριάτη. Καὶ ὁ χωριάτης ὅμως μπορούσε, κάποτε, ἂν φαινόταν ἐξυπνότερος, νὰ ξεπεράσει τὸν ἀνταγωνιστὴ του. Δὲν ὑπῆρχαν αὐστηρὰ καθορισμένα ὄρια ἀνάμεσα στα ἐπίπεδα τοῦ πολιτισμοῦ. Ὅπωςδήποτε ὅμως τὸ πιὸ δημιουργικὸ καὶ τὸ πιὸ ἐπιχειρηματικὸ τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ βρισκόταν στίς πόλεις - πού ἦταν πιὸ ἀνοιχτὲς στίς ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις καὶ πιὸ ἀνεξάρτητες ἀπὸ ὑλικούς περιορισμούς, ἐφόσον ἢ οἰκονομία τους ἦταν πολὺ πιὸ ἀνεπτυγμένη ἀπὸ τὸ «μεροδούλι - μεροφαί» τοῦ ἀγροτικοῦ λαοῦ.

Στίς ἑλληνικὲς πόλεις τοῦ 18. καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19. αἰώνα οἱ ἐξωτερικὲς συνθήκες εὐνοοῦσαν πάρα πολὺ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἐσωτερικῶν δυνάμεων τοῦ λαοῦ, δηλαδὴ τῶν δημιουργικῶν του ἰκανοτήτων. Τὸ προικισμένο ἄτομο δὲν χρειαζόταν νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὸν παραδοσιακὸ κύκλο γιὰ νὰ ἐκφράσει τὸν ἑαυτὸ του, νὰ τὸν τελειοποιήσει, «νὰ φτάσει τὴ φύση του».³⁵ Τὸ χάσμα ἀνάμεσα στο λαὸ καὶ τοὺς ἑλίτες δὲν ἦταν τόσο βαθὺ ὅσο στὸν δικὸ μας, τὸν σύγχρονο πολιτισμὸ· τεχνίτες καὶ καλλιτέχνες, τραγουδιστὲς καὶ ποιητὲς, μαστόρους καὶ ἀρχιτέκτονες, δὲν ἦταν εὐκόλο νὰ τοὺς ξεχωρίσεις. Ἦταν ὅλοι μέρος ἀναπόσπαστο τῆς ἴδιας παράδοσης καὶ οἱ σχέσεις τους μὲ τοὺς πάτρωνές τους, δηλαδὴ τοὺς πελάτες τους, καθορίζονταν κι αὐτὲς ἀπὸ τὴν ἴδια παράδοση.

Στις τέχνες και τὰ γράμματα τοῦ παραδοσιακοῦ μας πολιτισμοῦ (ὅπως και κάθε ἄλλου παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ) ἡ μεγάλη ἀλλαγὴ συντελέστηκε ὅταν τὰ γραπτὰ σύμβολα ἀντικατέστησαν τὰ σύμβολα τῆς μνήμης. Τὰ δειγματολόγια ἀπὸ ὅπου παίρνουν οἱ γυναῖκες τὰ σχέδια («κεντοῦν ἀπὸ χαρτίου») και οἱ φυλλάδες μὲ τὰ τραγούδια, ἔδωξαν τὶς μνημονικὲς εἰκόνες ἀπὸ τὸ μυαλό, και ἡ ἐλαστικότητα τῆς μνήμης, θεμελιακὴ γιὰ τὴν ἔκφραση τῆς σκέψης, πᾶγωσε κάτω ἀπὸ τὴν ἀκαμψία τοῦ «ἀκριβοῦς ἀντιγράφου». Ὁ ζωηρὸς διάλογος μεταξὺ μνήμης ποῦ συγκρατεῖ και δημιουργικῆς, ποῦ ἔδινε πνοὴ στὸν παραδοσιακὸ κύκλο, περιορίστηκε σὲ μιὰν ἀπλὴ ἀπαγγελία ἀποστηθισμένων κομματιῶν και δὲν ἔμεινε περιθώριο γιὰ τὸ προικισμένο ἄτομο νὰ ἀναδιπλωθεῖ και νὰ ἐκπληρώσει τὶς φιλοδοξίες του· ἔπρεπε ὅπωςδήποτε νὰ ξεκόψει. Ἀλλὰ στὸν τομέα τῆς τέχνης ὅποιουδήποτε παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ, ἡ χαρὰ τῆς ὁμορφιάς δὲν διαφέρει ἀπὸ τὴ δική μας: εἶναι ἐντονη γιὰ μερικούς, ὑποτονικὴ γιὰ τὴ μάζα. Οἱ ὀλίγοι εἶναι ἐκεῖνοι ποῦ κρατοῦν ζωντανὴ τὴν αἴσθηση τῆς ὁμορφιάς. Ὅταν οἱ γνήσιοι καλλιτέχνες ἐγκατέλειψαν τὸ δρόμο τῆς παράδοσης, ἡ παράδοση ξέπεσε. Οἱ συλλογεῖς τοῦ λαογραφικοῦ ὕλικου ἔφτασαν ἀφοῦ εἶχε ἤδη ἀρχίσει ἡ ἀποσύνθεση τοῦ παραδοσιακοῦ μας πολιτισμοῦ, και γι' αὐτὸ μπόρεσαν νὰ δοῦν μονάχα τὴ μιά του ὄψη: αὐτὴ ποῦ ἀντιστεκόταν, ὄχι αὐτὴ ποῦ ἀνοίγε πρὸς τὸ νεωτερισμό· εἶδαν τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ἀπομνημόνευσης, τῆς μνήμης ποῦ συγκρατεῖ, ὄχι τῆς δημιουργικῆς μνήμης. Προοπτικὴ τῆς λαογραφίας ὅμως εἶναι ν' ἀγκαλιάσει ὁλόκληρο τὸν κύκλο τοῦ νεοελληνικοῦ παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ.

Γ. Λαογραφικὰ θέματα